

Марина Заставна

СУЧАСНІ ПОЛІТИЧНИЙ КЛАС І ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА В УКРАЇНІ

У статті розглядається сучасний політичний клас і політична еліта в Україні, їх вплив одне на одного та на державу в цілому. Основна увага приділяється питанню розмежування двох вищезгаданих понять та проблемам їх функціонування в українському суспільстві.

Ключові слова: *влада, політичний клас, політична еліта, регіональна еліта.*

Maryna Zastavna. Modern political class and political elite in Ukraine. The article deals with the modern political class and political elite in Ukraine, their influence on each other and the state as a whole. The focus is on the issue of separation of the two aforementioned concepts and problems of their functioning in Ukrainian society.

Key words: power, the political class, the political elite, the regional elite.

Поняття політична еліта та політичний клас за останні декілька років остаточно закріпились у сфері основних зацікавлень українських та зарубіжних науковців. Зрозумівши, наскільки вагомим є вплив суспільної верхівки на розвиток основних сфер життя будь-якої держави, зокрема й на швидкість «переходу» (transition) [1] від одного режиму до іншого, ефективність втілення та функціонування демократичних чи антидемократичних реформ, що, в свою чергу, визначало перспективи тої чи іншої країни на шляху до прогресу або, навпаки, поступового занепаду, рівень її внутрішньої стабільності тощо, вітчизняні та зарубіжні дослідники спрямували значні зусилля на вивчення шляхів ідентифікації політичного класу, його типологізацію, вирішення проблеми взаємодії понять «політичний клас» та «політична еліта», їх впливу одне на одного.

Про важливість цього напрямку досліджень для нашої держави можна стверджувати, спираючись також на досвід західних вчених, які вже встигли дослідити окремі аспекти державного устрою та політичної системи країн колишнього Радянського Союзу. Їх спостереження, так-би мовити, «з боку», свідчать про те, що для України, яка після здобуття незалежності саме перебуває у «перехідному» стані [2], а отже, є надзвичайно перспективною, пластичною у руках свого правлячого класу і особливо вразливою у всіх відношеннях: економічному, політичному, соціальному і т. д., на сучасному етапі головним є визначення пріоритетів розвитку, формування національної ідеї, досягнення суспільного консенсусу для об'єднання сил на шляху до демократії.

Таким чином, вивчення особливостей політичного класу та політичної еліти в Україні стало надзвичайно актуальним, причому на сьогодні запитань у цій сфері досліджень залишається набагато більше, ніж відповідей. Особливо важливими питаннями, на нашу думку, є, по-перше, наявність чи відсутність політичної еліти, як такої, в незалежній Україні, по-друге, можливість ототожнення понять «політична еліта» та «політичний клас». Вказані проблеми розгляда-

тимуться на фоні загальної характеристики обох вищезазначених елементів політичної системи, що дозволить ідентифікувати основні складності у дослідженні та функціонуванні цих понять та запропонувати можливі шляхи їх усунення.

Почнемо з визначення понять «політичний клас» і «політична еліта» та їх співвідношення в уявленнях українських та зарубіжних дослідників.

Єдиного універсального визначення поняття політичний клас, як свідчать матеріали більшості українських науковців, не існує, однак майже у кожній науковій статті, присвяченій цій проблемі, можна знайти таке визначення: «політичний клас – це вищий соціальний прошарок, що володіє атрибутами впливу, зосередивши у своїх руках реальну владу або прагне до неї в основних (ідеологічній, економічній, зовнішньополітичній) сферах життєдіяльності держави. Політичний клас включає: депутатський корпус парламенту, адміністративно-управлінську еліту, еліту судової влади, дипломатичну та військову еліту, лідерів політичних партій, громадських рухів, керівників впливових політичних центрів, фондів, політичних журналістів і коментаторів, політтехнологів» [3].

Російські вчені під поняттям політичний клас мають на увазі «професійно залучені у політичну діяльність верстви» [4]. Він «включає в себе коло осіб, які здійснюють політичні та управлінські функції, у першу чергу, на основі отриманого ними мандату довіри від виборців. Сюди входять депутати всіх рівнів, а також корпус вищих державних службовців федерального і регіонального рівня, керівництво та штатні служби політичних партій та інших суспільно-політичних організацій» [5].

На Заході застосовуються три терміни для означення політичного класу: «ruling class» (правлячий), «power class» (владарюючий), «governing class» (управляючий) [5, с. 48]. Однак, зупинимось на першому, оскільки акцент у ньому робиться саме на наявності влади, що, в свою чергу, визначає ступінь впливу на політичні рішення, який є основним критерієм віднесення того чи іншого суб'єкта до політичного класу [5, с. 49]. Отже, «правлячий клас» – це найбільш впливові особи у країні [6] або: соціальний клас,

який визначає та впроваджує політичну владу у суспільстві [7]. Ці визначення об'єднуються двома ключовими словами: «влада» та «управління», причому, між ними є прямий зв'язок: чим більше влади, тим ефективніше управління.

Щодо політичної еліти, то почати слід з англomовних визначень, оскільки вони характеризують еліти в стабільних суспільствах [2], а тому для України є, скоріше, зразком для наслідування, ніж реалією. Отже, еліта, загалом, – це «група осіб, які мають владу, приймають рішення, що стосуються змісту і розподілу основних цінностей у суспільстві. Це ті, хто знаходиться на вершині ієрархії в різних галузях діяльності, посідають важливе привілейоване становище у зв'язку з їх престижем або багатством» [2, с.4]. Якщо виділити конкретно політичну еліту, то до неї входять особи, які мають змогу, внаслідок своєї авторитетної позиції в потужних організаціях та руках будь-якого характеру, здійснювати вплив на результати політичної діяльності регулярно і суттєво [1]. Акцент у цьому разі також перебуває на діях, рішеннях, а привілеї є лише засобом для втілення їх у життя.

У визначеннях російських науковців ми вже бачимо значну відмінність у сприйнятті цього поняття. Для них «Політична еліта – це правляча група суспільства, що є верхньою стратою політичного класу... Еліта не лише править суспільством, але й управляє політичним класом... Політичний клас формує еліту і водночас є джерелом її поповнення» [8]. Акцент робиться на ексклюзивності становища еліти, її привілейованому статусі. Цю точку зору поділяють і українські науковці, стверджуючи, що еліта не лише формує та змінює політичну систему суспільства, але і розпоряджається державною машиною, і у цьому сенсі є власником держави [5].

Отже, політична еліта та політичний клас є дуже спорідненими, а між першим і другим поняттям, у їх західному варіанті, різниці майже немає. Це пов'язано, як вже було сказано, з одного боку, з відмінностями у внутрішньосупільному стані між відносно стабільними демократичними державами і державами «перехідного» типу, з іншого боку, з різними акцентами, що їм приділяють ува-

гу вітчизняні та зарубіжні науковці. Однак, у випадку з Україною, знак рівності між цимими поняттями ставити не слід. Зважаючи, знову ж таки, на трансформаційний характер українського суспільства, ми не можемо говорити про стабільний, сформований правлячий клас, що поєднував би у собі функції впливу і управління. Можна сказати, що ми маємо політичний клас (як меншість, що знаходиться при владі), але він лише частково контролюється з боку політичної еліти (визначних, впливових людей суспільства) [9].

Таким чином ми підходимо до другого питання, а саме – наявність еліти, як такої, в сучасній Україні. Воно виникає з декількох причин. По-перше, відносна обмеженість у методах дослідження українських еліт, головним з яких є аналіз професійних біографій їх членів [5] та, перш за все, лідерів, що, в свою чергу, можна пояснити патрімоніальними настроями в суспільстві, схильністю орієнтуватися на постаті, а не на виборчі програми. По-друге, відсутність, на цей момент, єдиного підходу до визначення еліти, як такої, та способу виділення політичної складової з загальної структури еліти.

На сучасному етапі досліджень науковці віддають перевагу комбінуванню декількох підходів, визначаючи політичну еліту і як «конгломерат вищих політичних функціонерів» [5, с.39], і як «політичний авангард правлячого класу» [5, с.50]. Однак, найбільш цікавим є те, що якими б класифікаціями та підходами не користувалися вчені, врешті-решт приходять до одного й того самого висновку: політичної еліти, як і політичного класу, у їх «класичному» вигляді, в Україні немає.

Далі думки науковців дещо розходяться, одні стверджують, що у трансформаційному суспільстві, на кшталт українського, справжній політичний клас має пережити декілька стадій формування, наприклад: її деїдеологізований варіант на початку переростає у еліту такзваного «перехідного періоду», яка з часом та за умови декількох надзвичайно важливих суспільних трансформацій (мається на увазі, перш за все, еволюція середнього класу та розвиток громадянського суспільства) матиме змогу перейти на новий демократичний рівень та функціонувати повноцінно, працюючи на благо

суспільства та відповідаючи на виклики, які приймає держава [10]. Наголос робиться саме на «незавершеності», тобто, еліта є, але у «недосконалому, пробному» варіанті. Вона може і не відбутися, але робить кроки у напрямі свого остаточного становлення. Цю версію підтверджує відсутність консолідуючої ідеології як всередині політичного класу, так і в суспільстві [11], часті переходи від однієї політичної системи до іншої (адже еліти в концентрованому вигляді відображають її сутність та специфіку) [12], незавершений процес стратифікації суспільства, відсутність чіткої системи загальнонаціональних цінностей [10] тощо.

Інша позиція полягає у відсутності еліти, як такої. Оскільки за неопатрімоніального режиму, що не дає змоги сформуванню політичну еліту, про неї можна говорити лише «в майбутньому часі», а наразі залишається досліджувати лише так-звану квазіеліту – групу [13], що претендує на те, щоб згодом стати елітою. Аргументами на користь цієї думки є: низький рівень політичної культури [3], неінституціоналізований механізм рекрутування еліт [12], відсутність соціального престижу та внутрішньої потреби враховувати інтереси суспільства [5] і т. д. Прихильники такої позиції також стверджують, що поняттям «політичний клас» ми підміняємо визначення еліти [4].

Ці дві позиції можна об'єднати навколо третього «західного» варіанта, який передбачає зачислення еліти України до одного з трьох можливих типів, а саме – до роз'єднаної еліти (*disunified elite*) [1], що має дві особливості: (1) серед її членів мало або повністю відсутнє взаєморозуміння щодо норм політичної поведінки (*proprieties of political conduct*), (2) їх міжфракційна, секторальна взаємодія є спорадичною, обмеженою (*sporadic and limited interactions*). Представники цього типу еліти у своїх діях великою мірою керуються страхом, вкоріненим у досвіді: перемога опонента або його фракції на виборах автоматично означає втрату всіх прерогатив для того, хто програв. У такому разі всередині політичного класу відсутній консенсус, не встановлені остаточні «правила гри», а демократія залишається неконсолідованою [14]. Одним словом, роз'єднана еліта існує та функціонує, але неправильно, з огляду на розглянуті нами причини.

Проаналізувавши усі вищезгадані точки зору, доцільним буде виходити з думки про те, що політична еліта в Україні все ж присутня, але є роз'єднаною та непостійною у діях та рішеннях [15]. Можливо, вона сама себе не усвідомлює як еліта, але, оскільки у наявності політичного класу (з якого ця еліта має якщо не відродитися, то вийти) ніхто з вищезгаданих науковців не сумнівався, то не зайвим буде окреслити його ядро, вищу страту – як правлячий клас, однак, недостатньо консолідований, високоперсоналізований та неінституціоналізований, щоб на сто відсотків відповідати статусу еліти. Своєрідним компромісом у цьому питанні можуть слугувати також слова Л. Кочубей: «Еліта – в однині – може сформуватися лише довкола якоїсь виразної ознаки... Такої ознаки бракує в Україні», натомість у нашій державі «є еліти за фактом, а не за походженням» [5].

Отже, у загальних рисах, еліту «за фактом» можна охарактеризувати за такими особливостями: конфліктогенність; відсутність компромісу щодо базових цінностей; недосвідченість у питанні будівництва демократичної держави; деструктивний професіоналізм; амбівалентність; номінальність [10]; закритість; відсутність авторитету серед громадян; орієнтація на власні інтереси та потреби (в основному, матеріальні) на фоні загальносуспільних [11].

Щодо політичного класу, то він являє собою своєрідний симбіоз колишньої радянської бюрократії (номенклатури), сучасного українського бізнесу (олігархії) та нового покоління політичних «вихованців», представлених, в основному, нащадками перших двох верств. Внутрішній склад політичної еліти, фактично, сам визначає проблеми на шляху до її становлення, серед яких: «радянський» номенклатурний «спадок»; політичні традиції минулого; низький рівень суспільної підтримки; відчуженість між політичним класом і населенням; проблема запровадження механізмів виконання політичних функцій [5].

Результатом цих проблем, а точніше, їх нерозв'язності на попередніх етапах розвитку політичної еліти та політичного класу стали особливості останнього, що характеризується, загалом, як негативні. Серед них: кастовість внутрішньої структури політичного класу; його

автономізованість від суспільства [4]; висока персоналізація всередині класу; конкурентність за межами ідеологічної дискусії; номінальність; відсутність потреби у врахуванні інтересів суспільства [3].

Ще одною цікавою особливістю, точніше феноменом політичного класу, є такзваний «культ посвідчень» [4], коли причетність до політичної влади гіперболізується, набуває надміру вагомого значення. Ми зіштовхнулися з ситуацією, коли «обґрунтуванням власної легітимності для політичного класу стало здобуття статусу депутата» [16]. Таким чином, метою приєднання до певного соціального прошарку є не що інше, як здобуття статусу, певних привілеїв у вигляді, наприклад, депутатської недоторканності. За таких умов ми не можемо, навіть з частковою впевненістю, говорити про політичний клас як генератора національної ідеї, векторів політичного та соціального розвитку України, а лише як про групу осіб, що об'єднуються у постійному прагненні задовольнити свої інтереси та вижити у майже дарвінівських умовах, які вони самі собі ж і створюють.

Однак, якщо мова зайшла про функції політичного класу, то слід охарактеризувати і цей аспект. Отже, спочатку виділимо дві основні функції – це управління суспільством і державою та відтворення системи цінностей, які б об'єднували учасників політичного процесу [3]. Далі трохи розширимо та уточнимо рід занять політичного класу, додаючи до функцій соціального, адміністративного та державного управління ідейну і технічну організацію життя країни, адже «публічні особи від влади де-факто є законодавцями цінностей, образу, формулюють пріоритети, мету, мотивацію, тощо...» [4]. Слід згадати і про вироблення національної ідеї як «смісложиттєвого чинника національного розвитку» та формування державної культурної політики [17]. Деякі вчені також наголошують на функції задоволення суспільних інтересів кожним політиком, який «за своєю природою є представником» [16], та згадують про такий пріоритет, як підготовку професійних управлінських кадрів [18], забезпеченням (а можливо, частково і здійсненням) якої має займатися політичний клас.

Таким чином, спостерігаємо ситуацію, коли на політичний клас покладається величезна кількість зобов'язань

і ще більше надій, однак реального виконання хоча б одного з них не забезпечується, що великою мірою пов'язано з недосконалістю політичного класу «перехідного періоду», коли «чиновництво прагне автономізму, звільнення від статусу виконавця політичної ролі» [19], тобто суперечить власному призначенню.

Наступним аспектом у дослідженні правлячого класу, на який варто звернути увагу, є механізм формування його кадрового складу, тобто рекрутування еліт. Розгляд механізмів здійснення цих процесів дає змогу не тільки зрозуміти, звідки беруть початок проблеми всередині політичної еліти, названі вище, а й чого чекати від неї у найближчі роки. Згідно з класифікацією А. Пахарєва, рекрутування політичних еліт в Україні відбувається у двох напрямках: 1 – поступової заміни попередньої службової номенклатури новою генерацією чиновництва, 2 – встановлення плюралістичного принципу елітоутворення [18]. Однак, як показує сьогоднішня ситуація, ключову роль у кадрових призначеннях і звільненнях усе ще відіграє суб'єктивний фактор, а наявні канали рекрутування (такі як багатопартійність та бізнес-еліти) внаслідок своєї специфіки (що для партій виявлялися у слабкості і політичній неспроможності, а для бізнесу – у надмірній перевазі його впливу на державну політику, що породило феномен «бізнес-орієнтованих політиків» та «політично впливових бізнесменів» [18, с.32]) не гарантують забезпечення еліти професійними управлінськими кадрами. Щодо майбутнього такої еліти, то воно веде хібащо до встановлення «циклу нової олігархії» [4], але ніяк не до демократизації суспільства. Варіанти вирішення цього питання також надані, однак їх ефективність і впроваджуваність у життя все ж викликають великі сумніви. На сьогодні ми маємо лише загальні пропозиції щодо належного конструювання еліт у вигляді моделей, наприклад: становлення двох-трьох могутніх партій + досконала виборча система + висока демократична культура + здорова конкуренція (змагання за владу) = ефективна правляча еліта = високопрофесійний та високоморальний політичний клас [3]. Або: стабільна партійна система + конкуренція двох-трьох загальнонаціональних партій + чітко визначена ідеологія = ефективна модель політичної влади [20].

Однак, чи здатна сума в усіх цих складових надати бажаний результат за умов вже згадуваного тяжіння України до персоніфікації влади, здійснення реформ в інтересах великого бізнесу та присутності на найбільш впливових посадах якщо не представників колишньої радянської номенклатури, то їх нащадків – залишається відкритим питанням.

Розглядаючи вищезгадані схеми, відкриваємо два додаткові елементи, що безпосередньо взаємодіють та здійснюють вплив на політичний клас та політичну еліту. Це партії та виборча система. Звичайно, детальний опис та характеристика зв'язків між цими поняттями є предметом окремого дослідження, тому для початку достатньо буде окреслити загальні тенденції у розвитку як політичних партій, так і виборчої системи загалом на шляху до політичного класу.

Почати варто з виборчої системи, як цілого, певного середовища для реформування партій – її частин. Якщо виходити з того, що «вибори – це механізм узгодження інтересів різних політичних сил» [21], то не складно зрозуміти, наскільки важко цю функцію здійснювати в українському суспільстві, де проблемою політичного класу є не тільки внутрішня конфронтація, а й відсутність потреби у врахуванні інтересів суспільства. За таких умов вибори в Україні можна охарактеризувати за такими ознаками, як: конкуренція не на рівні політичних сил, а інститутів влади; деідеологізація; персоніфікований вибір; ідейна криза, які, в свою чергу, закріплюють недовіру виборців до політичних сил і підтверджують загрозу перспективи «керованої демократії» [21, с. 29].

Для запобігання такій ситуації дослідники пропонують конкретні зміни до виборчого законодавства та системи в цілому. Коротко їх можна викласти у шести пунктах: вдосконалення пропорційної системи (пристосування її «під себе») [22]; збільшення політичного бар'єра та його диференціація (окремо для партій і блоків) [23]; впровадження відкритих виборчих списків (як варіант – заміна голосуванням за списки депутатів із преференціями) [22]; реформа адміністративно-територіального устрою; уніфікація та вдосконалення норм передвиборчої агітації; залучен-

ня до виборчого процесу організацій національних меншин [24]; реформа інституційних основ партійної системи [25].

Причому, висхідною ідеєю для всіх вищезгаданих змін (початковим етапом) є нівелювання вад виборчої системи і максимальне використання її переваг – на цьому базується реформування, або «виборча інженерія» [22], а координатором та спонсором даних перетворень має стати ні хто інший, як політичний клас.

Щодо впливу партійного чинника у питанні політичного класу, то залишається сказати, що всі зміни, зазначені вище, не спрацюють без умови існування сильних партій (як налагоджених систем, з чіткою ідеологією, виборчою програмою, стабільною кадровою складовою, що постійно поповнюється і т. д.). Наразі ж партіям бракує як політичного досвіду, так і внутрішньої єдності. Заважають також організаційна модель: «один осередок – один лідер» та комерціалізаційний характер політики.

Висновки

Політичний клас, еліта, перебуваючи на верхівці владної вертикалі суспільства, формують його обличчя, створюють цінності та політичні орієнтири для розвитку держави. Однак ефективними вони є лише за умови послідовності дій та відсутності страху перед конкуренцією.

На сучасному етапі розвитку нашої держави формування демократичної політичної еліти європейського зразка лише починається, а політичного класу – перебуває. Ці два поняття нерозривно пов'язані між собою, оскільки перебувають у прямій залежності одне від одного. Саме політичний клас стане фундаментом для нової української еліти, і саме його стан визначить межі та можливості для її діяльності.

Однак, щоб зрозуміти, наскільки важливим елементом політичного життя є «повноцінний» (сформований) правлячий клас та як далеко нашій державі рухатися до його створення, варто лише порівняти «ідеальну» модель політичного класу (ближчу до її західного зразка) з нинішньою, яка функціонує в Україні.

Отже, демократичний політичний клас є відносно стабільним владним утворенням, що виконує 4 основні функ-

ції: представництва (представляє інтереси суспільства); управління (суспільством і державою у основних сферах: внутрішньо- та зовнішньополітичній, економічній); ідейного та ідеологічного забезпечення (формулює політичні цілі, визначає напрями, стратегію розвитку держави) та «саморегуляції» (забезпечення себе висококваліфікованими кадрами, їх виховання). Довіра серед населення до політичної еліти та політичного класу забезпечується його: відкритістю, наявністю сильного лідера, бажанням та здатністю проводити реформи, відносною стабільністю та наявністю досвіду функціонування на політичній арені.

Політичний клас в Україні – нестабільне, кулуарне утворення, що виконує 4 основні функції: представництва (окремих групових інтересів всередині власної структури); управління (у вигляді розподілу держави на «зони впливу»); реформотворчу (задоволення власних матеріальних потреб та підтримки великого бізнесу шляхом відповідних реформ) та «саморегуляції» («кадрове забезпечення» на вигідних принципах (кланових, сімейних)). Недовіра серед населення до політичної еліти та політичного класу забезпечується: закритістю, бажанням та здатністю проводити лише часткові реформи, постійною зміною складу та відсутністю досвіду функціонування на політичній арені.

Виходячи з нашого аналізу, можна стверджувати, що політичний клас в Україні, наразі, є незрілим, неготовим функціонувати повноцінно, але він все ще має шанс перейти на новий рівень розвитку, якщо усвідомить власні прорахунки і змінить, хоча б частково, пріоритети для досягнення компромісу зсередини. Допомогти йому в цьому має, безперечно, активне громадянське суспільство та середній клас, які наразі також лише формуються. Результатом позитивної динаміки всередині політичного класу стане сформована політична еліта – ідейний фундамент українського суспільства.

1. Higley J., Burton M. The Elite Variable in Democratic Transitions and Breakdowns. [Текст] / John Higley, Michael Burton // American Sociological Review, Vol. 54, – No. 1. (Feb., 1989). – Pp. 17 – 32.

2. Shulha M., Potekhin O., Boiko N., Parakhonska O., Shulha T. Ruling Elite in Contemporary Ukraine. [Текст] / Mykola Shulha, Olexandr Potekhin, Natalya Boiko, Olena Parakhonska, Tetyana Shul-

ha // published by Ukrainian centre for peace, conversion and conflict revolution studies / edited by Dick Kyselov. – 1997. – Pp. 1 – 39.

3. Рудич Ф.М. Політичний режим та народовладдя: методологічний контекст. [Текст] / Ф.М. Рудич. – К. : Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – Вип. 1 (45). – С. 322.

4. Балабан Р.В. Політичний клас: виклики і ризики. [Текст] / Р.В. Балабан. – К.: Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – Вип. 1 (45). – С. 322.

5. Кочубей Л.О. Сучасні політична еліта та політичний клас: визначення, моделі та особливості становлення. [Текст] / Л.О. Кочубей. – К.: Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – Вип. 1 (45). – С. 322.

6. Cambridge Advanced Learner's Dictionary [Електронний ресурс]. Режим доступу: [<http://dictionary.cambridge.org/dictionary/british/the-ruling-class>].

7. Webster's Online Dictionary with Multilingual Thesaurus Translation. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [<http://www.websters-dictionary-online.org/definitions/ruling+class>].

8. Крыштановская О. Анатомия российской элиты. [Текст] / О. Крыштановская – М.: Захаров, 2005. – С. 42.

9. Крюков О. І. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення. [Текст] / О. І Крюков. – К.: Вид-во НАДУ. – 2006. – С. 21.

10. Харченко Л. Етапи формування політико-управлінської еліти у посттрансформаційний період розвитку України. [Текст] / Л. Харченко. – К.: Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – Вип. 3 (47). – 390 с.

11. Рудич Ф.М. Політичний клас, правляча еліта, їх роль у визначенні й здійсненні внутрішньої і зовнішньої політики Української держави. [Текст] / Ф.М. Рудич. – К.: Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2008. – Вип. 38. – 343 с.

12. Щедров С. Політична еліта сучасної України: регіональний аспект. [Текст] / С. Щедров. – К. : Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2008. – Вип. 40. – 392 с.

13. Кочубей Л.О. Політична еліта та політичний клас у сучасній політології. [Текст] / Л.О.Кочубей. – К. : Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2008. – Вип. 38. – 343 с.

14. Pigenko V., Wise C. R. & Brown T. L. Elite Attitudes and Democratic Stability: Analysing Legislators' Attitudes towards the Separation of Powers in Ukraine. [Текст] / Vladimir Pigenko, Charles

R. Wise & Trevor L. Brown// Europe-Asia Studies. Vol. 54, №1. – 2002. – Pp. 87–107.

15. Gallina N. The Impact of Political Elite Conduct on State Reform: the Case of Ukraine. [Текст] / Nicole Gallina // CEU Political Science Journal (CEU Political Science Journal), issue: 02. – 2008. – Pp. 187 – 200.

16. Бурдяк В. Новий політичний клас України і суспільні інтегреси. [Текст] / В. Бурдяк. – К.: Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2008. – Вип. 38. – 343 с.

17. Щербенко Е.В. Політичний клас і вироблення національної ідеї. [Текст] / Е.В. Щербенко. – К.: Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – Вип. 1 (45). – 322 с.

18. Пахарев А.Д. Политические элиты современной Украины: каналы рекрутирования. [Текст] / А.Д. Пахарев. – К.: Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – Вип. 1 (45). – 322 с.

19. Белашко С.О. «Партії влади» в умовах неопатрімоніального режиму. [Текст] / С.О. Белашко. – К.: Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – Вип. 1 (45). – 322 с.

20. Опанасюк В.В. Український Левіафан, або правляча еліта у пошуках ефективної моделі політичної влади. [Текст] / В.В. Опанасюк. – К.: Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2008. – Вип. 38. – 343 с.

21. Кочубей Л. Виборча система як передумова формування політичного класу в сучасній Україні. [Текст] / Л. Кочубей. – К.: Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – Вип. 6 (50). – 391 с.

22. Черінько І. У пошуках оптимального варіанта: еволюція виборчої системи України. [Текст] / І. Черінько. – К.: Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – Вип. 6 (50). – 391 с.

23. Кафарський В. Виборча система України за критеріями демократії і права. [Текст] / В. Кафарський. – К.: Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – Вип. 6 (50). – 391 с.

24. Гербут Н. Проблеми питання оптимізації виборчої системи України. [Текст] / Н. Гербут. – К.: Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – Вип. 6 (50). – 391 с.

25. Бевз Т. Трансформація виборчої системи в умовах української політичної дійсності. [Текст] / Т. Бевз. – К.: Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – Вип. 6 (50). – 391 с.